

2. XIX. ve XX.YÜZYILDA KAYSERİ'deki AKTARLAR (ATTÂRLAR)

Aktar, ilaçların hazırlanmasında yararlanılan bitkisel, hayvansal ve madensel çeşitli maddeleri satanlar için kullanılan bir kelime olup Arapça "attâr" (koku satıcısı) kelimesinden geldiği düşünülmektedir (60). Osmanlılar Döneminde, Selçuklular Döneminde olduğu gibi hastalıkların tedavisinde bitkisel kökenli ilaçlar hazırlanmakta ve bunlar çoğu zaman eczanelerin dışında, kökçü (ilaç yapılmakta kullanılan türlü kök, kabuk, çiçek, yaprak gibi şeyleri satan kimse) veya aktar dükkanlarında satılmaktaydı (61). Nitekim 1868 yılında İstanbul'da 45 eczaneye karşılık 2000 aktar bulunması, aktarların dönemin halk sağlığı açısından ne denli önemli olduğunu göstermektedir (62). Ayrıca **Evlîya Çelebi** de seyahatnâmesinde 17. asrın ortalarında İstanbul'da sağlıkla ilgili madde satan dükkanların sayısını şöyle vermiştir:

Attâr:	2000
İlaç suları satan:	500
Gülsuyu satan:	41
Amberci:	35
Buhurcu:	25
İlaç yağları:	8

Ayrıca İstanbul'daki aktarların şu üç gruba ayrıldıklarını kaydetmiştir:

1. Üstad aktarlar (**Esnaf-ı hâcegân-ı attaran**)
2. Gezici aktarlar (**Esnaf-ı attaran-ı seygaran**): Dükkanları yoktur.
3. Yahudi aktarlar (**Esnaf-ı attaran-ı Yahudan**): Dükkanları Tahtakale ve Mahmutpaşa semtindedir.

Ayrıca bir de "ince aktar" olarak isimlendirilen aktarlar vardır. Bunlar nadir drogları bulunduran aktarlardır. Ot bulucular (kökçüler) esnafı dağlardan topladıkları bitkisel drogları Beyazıt Camii civarında satarlar, ancak ilaç yapmazlardı (63).

XIX. yüzyılın sonlarında İstanbul'da azınlık ve yabancı uyrukların açtıkları eczanelerin çoğalması, tedavi alanına hazır ilaçların girmesi, bazı aktarların hazır ilaç satmaya başlamaları ve Müslüman halkın aktarları tercih etmeleri gibi sebepler sonucu eczaneler ile aktarlar arasında büyük bir rekabet meydana gelmiştir.

Eczacılar kazançlarının azalmasına sebep olduğuna inandıkları aktar rekabetinden kurtulmak için, bazı azınlık ve yabancı uyruklu hekimlerle de birlik olarak, aktarların halk sağlığı için bir tehlike oluşturduğunu ileri sürerek işi İstanbul'daki bütün aktar dükkanlarının kapatılmasını istemeye kadar götürmüşlerdir (64).

Bu dönemde Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye başkatibi olan **Mehmet Muhtar Efendi**'nin kişisel gayretleri ile aktarlığın kaldırılması önlenmiştir (65). 1883 tarihli "**Ecza Tüccârânı ve Mısır Çarşısı Hakkındaki Talimatname**"nin dördüncü bendinde, aktarların eczane açmaları yasaklanmış ve satacakları maddeler de sınırlandırılmıştı. Aynı talimatnamenin altıncı bendinde, aktar dükkanı açmak isteyenlere belediyeden ruhsat alma zorunluluğu getiriyordu (66). Buna karşılık ilaç yapımı ve satımının sadece eczacılara bırakılması amacıyla 7 Mayıs 1885 tarihinde "**Aktarlar ve Kökçüler Nizamnamesi**" yayınlanmıştır. Aktarın "sanayi ve eczacılığa ait kimyevi maddeleri satan esnaf, ecza tüccarı" olarak tanımlandığı bu nizamname ile aktarların zehirli drog ve bileşikleri satmaları ve hekim reçetelerine göre ilaç hazırlamaları da yasaklanmıştır (67).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde hiç şüphesiz, İstanbul dışında, Anadolu'nun pek çok şehrinde de aktarlık kurumu mevcut olup halk sağlığında büyük öneme sahipti. Kayseri'ye gelen (1649) ilk Türk seyyahı olan **Evliya Çelebi** kentin çarşı ve pazarları hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Kentteki hanların, pazarların isimlerini vererek anlattığı bu bölümde aktarlarla ilgili şunları kaydetmiştir (68):

“... Büyük Çarşılardan Uzun Çarşı gayet süslüdür. At Pazarı'nın yanında olup, sadece kapamacılar çarşısıdır. Bunun sağ tarafında Un Kapanı vardır. Beyaz un burada satılır. Acayip bikmettir ki, bu şebirde un çuvalı içine unu koyup on sene kadar durdursalar asla çürümeyip yine has, beyaz ekmeği olur. İç Kale kapısından çıkınca, Attârlar Çarşısı vardır ki, çeşitli ilaçlar kokusundan gelen gidenin dimağları kokulanır. Attârlardan aşağı temiz ve güzel berber dükkanları vardır. Her birinde temiz ve namuslu birer civanları bulunur...”

Kayseri'nin 19.yüzyılda tutulmuş vergi kayıt defterlerinden elde ettiğimiz bilgilere göre de Kayseri'nin hem merkezinde hem de ilçelerinde çok sayıda aktar mevcut olup, “Aktarlar Çarşısı” bu yüzyılda da varlığını sürdürmekteydi. İstanbul'daki Mısır Çarşısı'na benzer olduğunu düşündüğümüz bu çarşıda yüzlerce çeşit bitkinin dışında muhtemelen bazı basit ilaç terkipleri, ayrıca çeşitli kokular, baharatlar, tütün, bazılarında da iğne, iplik, zarf, kağıt gibi ufak tefek şeyler satılıyordu. Aktarlar, mevsimine göre ilaç yapılan otları toplar, kurutur, bunları macun, şurup, merhem veya hap şeklinde hazırlarlardı (69). Zehirli bitkilerin aktarlarda satışı nizamnamelerle yasaklanmış olsa da bazı aktarların buna uymadığı görülürdü.

Aktarlar sattıkları otları sıklıkla Kayseri ve çevresinden toplamakta, bazılarını ise İstanbul'dan getirtmekteydi. Hatta İstanbul'daki bazı aktarların Kayseri'de şubeleri de bulunuyordu.

Bu dönemde tedavi amacıyla sıklıkla kullanıldığını düşündüğümüz bitkiler şunlardır (70):

Ayrık, kuşkonmaz, böğürtlen, acı bıyar, susam, rezene, kamyş, karakafes, batmi, nar, cendaniye, tulumba, ardiç, kocayemiş, maydonoz, hindiba, inci-bar, kızilyemiş, zergüle, şekakül, ölüavret, yılan-yastığı, ud-üs-sâlip, eğir, saçaklı, kurbağrı, kara-çöpleme, saparna, ud-ül kabır, zillâ, çalapa, ada-soğanı, râvend, polikala, sığırdili, anberbaris, yer mürveri, zerdeçal, gövercin, kunduz, acıağaç, yabani yasemen, zeytin, andız, yurümubim, ud-ü hindi, ödağacı, karatoplak, sablep, meyankökü, menekşe, kınakına, yeşilrubu, devesel, abd-üs selâm kökü, e-begümeci, papatya, ıblamur, beyaz hatmi, yer hatmisi, mürver, yer mürveri, yer saparnası, demir diken, yasemen, bakla, bamya, adaçayı, kekik, pülüsken, horozibiği, limon, ayva, kiraz, karanfil, tarçın, zencefil, dar-ı fülful, edrefil, karabiber, kimyon, pespâse, kişniş, hindistancevizi, kakuüle, nane, üzerlik, kefe kimyonu, hardal, borasani, kuşdili, anber kabuğu, keten tohumu, kenevir tohumu, gülburnu, gülsüngeri, söğüt yaprağı, kiltermeni, safran, vanilya, burçak, mersin yaprağı, sağırdili çiçeği, sarı kantaron, leylak, fülful, misk, pelin, sedefotu, defne, ısırgan otu, banotu, haşbaş, kitre, sarı helile, çeşmizân, eğrelti, sinameki, karadut, muşmula, demirbendi, fesleğen, zakkum, çörekotu...vb.

Bunların dışında ilaç hazırlamakta çeşitli hayvan yağları (balık, deve yağları), bal, su, sirke, şarap, çeşitli bitkisel yağlar, kafur, şeker, bal mumu, nişasta, çeşitli zamklar vb. maddeler de yardımcı madde olarak kullanılmaktaydı.

İçinde Attarlar Çarşısı'nın da bulunduğu Kapalı Çarşı'nın 1950'de çekilmiş bir fotoğrafı (Anımsamalar 2002, Erciyes Üniversitesi Yayınları)

Yukarıda bahsedilen bitkiler arasında yer verdiğimiz kitre, Kayseri'de tarih boyunca ekonomik yönüyle önem taşımıştır. 1835 yılında kente gelen William John Hamilton isimli bir gezgin gezi notlarında Kayseri'de kitre eldesinden de söz etmiştir. 1881 yılında kente gelen bir başka gezgin, Henry Fanshawe Tozer ise o dönemde özellikle Everek (Develi) civarındaki kadınların geçimlerini dağdan topladıkları "Keçi dikeni" denilen ve Latince adı *Astragalus verus* olan bitkiden elde ettikleri kitre zamkından sağladıklarını belirtmiştir. Yine gezginin notlarından Kayseri pazarlarında çok fazla miktarda satıldığını öğrendiğimiz kitre zamkı o dönemlerde daha çok ilaç hammaddesi olarak kullanılıyor ve genellikle de İngiltere'ye ihraç ediliyordu (71). Tozer, kitre zamkının nasıl elde edildiğini de gözlemlerine dayanarak kitabında anlatmıştır. Buna göre küçük çalı ya da ağaçların dalları kesilerek akıtılan sakız birkaç

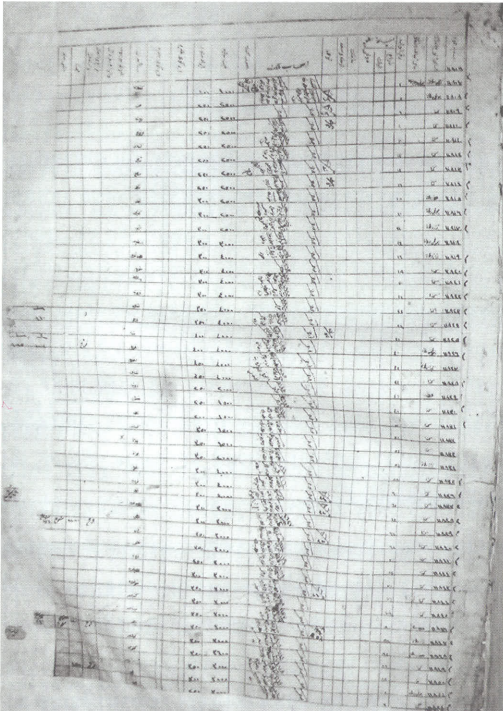
gün sonra sertleşmiş olarak toplanıyor ve okkası bir meciyeden satılıyordu.

Yabancı kaynaklarda, milkvetch, locoweed gibi isimlerle da anılan bu bitkiden elde edilen kitra zamkı (*tragacantha*) bugün de eczacılık teknolojisinde emülsifiyan ve viskozite artırıcı olarak kullanılmaktadır. Türkiye'de halk arasında özellikle lösemi tedavisinde ve yara iyileştirici olarak; Çin tıbbında da çok eski zamanlardan beri immunomodülatör, diüretik, vazodilatör, antiperspirant ve tonik olarak da kullanılmıştır (72).

"Cehri" de Kayseri aktarlık tarihinde önemli ekonomik değere sahip olan bir bitkidir. Bünyan'dan Erciyes'in eteklerine kadar uzanan doğrultudaki tepelerin yamaçlarında uzun süre bu bitkinin tarımı yapılmış, kurutulmuş tohumlarından bazı boya maddeleri elde edilmiş (73), ihracı da yapılmıştır.

2.1. XIX. Yüzyılda Kayseri Merkezdeki Bazı Aktarlar (74)

Yer Adı	Mülk Sahibi	Müstecir (Çalıştıran)
Eski Tol (Dul) Çarşısı	Cingilhoğlu Hacı Ahmet Ebül Kvasoğlu İhsan	kendisi kendisi
Yeni Mağaza Çıkması	Gözübüyükzade H. Memiş	kendisi
Pamukçular Çarşısı	Mevlevihâne Vakfı Mevlevihâne Vakfı Mevlevihâne Vakfı Mevlevihâne Vakfı	Tavlusunlu Attâr Hafız Karabet Hacı İbrahim Dikran
Sakabaşı Sokağı	Gavremzade Mahallesi Vakfı Güpgüzade Hacı Efendi	Berberoğlu Osman Ağa İshuki
Gön Hanı	Konya'da Molla Hünkaroğlu Vakfı mütevellisi Mehmet	Asmus
Vezir Hanı Sokağı	Güpgüzade Arif	Hüseyin, şürekası (ortakları)

1870 yılı Kayseri Merkez Vergi Kayıt Defteri'ndeki attarlarla ilgili kısım (Erciyes Üniversitesi Kayseri Tarihi Araştırma Merkezi Arşivi)

Tarihi Kayseri Kapalı Çarşısı içinde, eski Attârlar Çarşısı'nın bulunduğu yerdeki bir aktar (Fotograf: Halil Tekiner 2004)

2.2. Türkiye Salnamesi 1927'de Kayıtlı Olan Kayseri'deki Attâriye Tüccarları

İmamzade Ali Galip	Hasan Onbaşızade İbrahim
Batbatzade Hacı İmam	Tosun Ağazade Hacı Mehmet
Bedestenizade Şaban	Alemdarzade Hacı Mehmet
Bescelizade Ahmet	Körükçüzade Hacı Hamdi
Cafer Ağazade Ömer	Mevlevizade Ali
Cıngılızade İsmail	Nalbantzade Hacı Hamdi
Hacılarlızade Mustafa	Hidayetzade Ahmet

2.3. Türkiye Büyük Ticaret Salnamesi'ne (1928) Kayıtlı Olan Kayseri'deki Attâriye Tüccarları

Ahmet oğlu Hacı Mehmet	Hacı Musa
Arpacızade Galip	Hacı Mühürüzade Mustafa
Akçakayalızade Hacı Mustafa	Hasan Onbaşızade Ali
İmamzade Ali Galip	Hilmi oğlu İbrahim
Emin oğlu Halit	Sıvışzade Hacı Mehmet
İnceoğlu Şükrü	Dursunağazade Hacı Mehmet
Bismilzade Ahmet	Kapıcızade Fikret
Nacaroğlu Mehmet	Miyaszade Hacı Mehmet
Caferzade Ömer	Mevlevizade Ali
Cıngılızade İsmail	Nalbatzade Hacı Hamdi
Hacı Bayramzade Şaban	Hidayetzade Ahmet
Hacı Halil Ağazade Hamdi	